

Primo Levis

JEI TAI ŽMOGUS

romanas

*Jūs, saugiai gyvenantys
Savo šiltuos namuos,
Jūs, kurie, grįžę vakare, randate
Šiltą maistą, draugiškus veidus:
Pagalvokite, ar tai vyras,
Tasai, kurs pluša purvynėj,
Kuris nežino, kas yra ramybė,
Kurs kaunasi dėl duonos kriauklės,
Kurs miršta dėl kokio taip ar ne.
Pagalvokite, ar tai moteris,
Be plaukų ir be vardo,
Praradusi prisiminimų galią,
Tuščiomis akimis, šaltomis iščiomis
Lyg varlė žiemą.
Neužmirškite, kad tai iš tikro buvo,
Aš perduodu jums tuos žodžius.
Įsirėžkite sau juos į širdį,
Namuose, gatvėje,
Guldami ir keldamiesi,
Kartokit juos savo vaikams.
Nors ir namai sugriūtų,
Nors prislėgtų liga,
Nors nusigręžtų nuo jūsų vaikai.*

Traukinys važiavo lėtai, su ilgais, nervinančiais sustojimais. Per orlaidę regėjome, kaip pro šalį praplaukia aukštos, blyškios Adidžės slėnio uolos, paskutinių Italijos miestų vardai. Kitos dienos dvyliktą valandą pravažiavome Brenerį, visi atsistojo, bet niekas nepratarė nė žodžio. Mano širdyje glūdojo mintis apie grįžimą, ir aš kankinamai vaizdavausi, koks nežmoniškas džiaugsmas turėtų užlieti mane per tą kitą kelionę – durys plačiai atvertos, nes niekas neketina bėgti, o dar tie pirmieji itališki vietovardžiai... ir aš dairiausi aplinkui ir galvojau – kiek jų toj varganoj žmonių dulkynėj parblokš likimas.

Iš keturiasdešimt penkių mano vagono bendrakelionių namus išvydo tik keturi, o tai buvo vienas iš tų vagonų, kuriems pasisekė labiausiai.

Mes kentėm troškulį ir šaltį, visose stotyse garsiai šaukėm, prašydami vandens ar bent jau saujos sniego, bet mus išgirdavo labai retai; kareiviai iš palydos pašalindavo visus tuos, kurie mėgindavo prisitarti prie konvojaus. Dvi jaunos motinos, dar maitinusios kūdikius krūtimi, dieną naktį dejuodavo prašydamos vandens. Truputį gerėliau ištvėrdavome alkį, nuovargį ir nemigą, nes tai iškęsti padėdavo nervų įtampa, tačiau tos naktys buvo nesibaigiantis košmaras.

Nedaugelis žmonių moka oriai sutikti mirtį, ir dažniausiai tai būna ne tie, iš kurių to tikėtumeisi.

Nedaugelis moka tylėti ir gerbti kito tylėjimą. Neramų mūsų miegą dažnai pertraukdavo triukšmingi ir beprasmiški vaidai, keiksmi, akli spyriai ir kumščio smūgiai, ginantis nuo kokio nors įkyraus ir neišvengiamo kontakto. Tada kuris nors mūsų įžiebdavo žvakę, ir jos nykios liepsnos šviesoje ant vagono grindų išvysdavome kažkokį tamsų knibždėlyną, žmonių kūnų maišatį, neturinčią pradžios ir pabaigos, inertišką ir skaudulingą, vienur kitur ji pakildavo aukštyn nuo tų staigių konvulsijų, beregint nuovargio numaldomų.

Per orlaidės matėme slenkant pro šalį žinomus ir nežinomus Austrijos miestų pavadinimus: Zalcburgas, Viena, paskui – Čekijos ir galiausiai – Lenkijos. Ketvirtos dienos vakarą šaltis pasidarė žvarbus – traukinys važiavo pro nesibaigiančius juodus pušynus, akivaizdžiai kildamas aukštyn. Aplinkui – sniego pusnynai. Matyt, tai buvo koks nors šalutinis kelias, nes jo stotelės buvo mažos ir kone tuščios. Kai traukinys sustojo, jau niekas nebemėgino bendrauti su išoriniu pasauliu – dabar mes jautėmės atsidūrę „kitapus“. Kartą ilgam sustojome atviruose laukuose, paskui traukinys ir vėl nepaprastai lėtai išjudėjo iš vietos, ir galiausiai mūsų konvojus galutinai sustojo gilią naktį, tamsios ir tylios lygumos vidury.

Abipus geležinkelio, kiek užmato akis, driekėsi balti ir raudoni šviesų siūlai, bet nė menkiausio ženkle to neaiškaus gaudesio, kuris iš tolo skelbia čia esant gyvenamas vietas. Toje menkutėje paskutinės žvakės šviesoje, nurimus ritmingam ratų bildesiui, nurimus visiems žmogiškiems garsams, laukėme, kad kažkas nutiks.

Greta manęs, prisispaudusi, kaip ir aš, visu kūnu, visą kelionę išbuvo viena moteris. Mudu buvom pažįstami daugybę metų, ir mus kartu ištiko toji bėda, bet mes nedaug ką težinojom vienas apie kitą. Tą lemtingą valandą pasakėme vienas kitam dalykus, apie kuriuos gyvieji nekalba. Atsisveikinome, ir tas atsisveikinimas buvo trumpas; kiekvienas iš mūsų, atsisveikindamas su kitu, atsisveikino su gyvenimu. Baimės nebejautėme.

Atomazga užgriuvo staiga. Braškėdamos atsivėrė durys, tamsoje nuskardėjo svetima kalba tariami įsakymai ir tas barbariškas lojimas, būdingas vokiečiams, kai jie įsakinėja, regis, išliedami amžių senumo įsiūtį. Išvydome platų reflektorių apšviestą peroną. Kiek tolėliau – eilę sunkvežimių. Paskui vėl įsivyravo tyla. Kažkas vertė įsakymus – privalome išlipti su savo manta ir ją sudėti prie traukinio. Netrukus peronas knibždėte knibždėjo šešėlių, tačiau mes bijojome nutraukti tą tylą, visi plušėjo prie savo mantos, ieškojo vieni kitų, vieni kitus šaukė, bet droviai, pusbalsiu.

Koks tuzinas plačiai išsižergusių esesininkų stovėjo atokiau abejingais veidais. Atėjus laikui, prisiartino ir nekeldami balso akmeniniais veidais ėmė skubiai mus klausinėti vieną po kito prasta italų kalba. Klausinėjo ne visus, tik kai kuriuos. „Kiek metų? Sveikas ar ligonis?“, ir, priklausomai nuo atsakymo, nurodydavo dvi skirtingas kryptis.

Viskas vyko tyliai, tarsi akvariume, tarsi kokiose sapnų scenose. Mes tikėjomės kažko labiau apokaliptiško, o jie atrodė paprasčiausi policininkai. Tai mus trikdė ir sykiu darė beginklius. Kažkas išdrįso paprašyti savo mantos, atsakymas buvo „manta paskui“, kažkas nenorėjo skirtis su žmona ir jam pasakė: „Paskui vėl kartu“, daugelis motinų nenorėjo skirtis su vaikais – joms buvo pasakyta: „Gerai, gerai, pasilikti su vaiku“. Viskas buvo daroma su tuo ramiu žmogaus, dirbančio savo kasdienį darbą, pasitikėjimu, tačiau kai Renzo uždelsė valandėlę atsisveikindamas su Fransesca, savo sužadėtine, jie partrenkė jį žemėn vienu kumščio smūgiu į veidą – tai buvo jų kasdienis darbas.

Greičiau nei per dešimt minučių visi mes, pajėgūs vyrai, buvom surinkti draugėn. Kas atsitiko kitiems – moterims, vaikams, seniems – taip ir nesužinojome, nei tada, nei vėliau: naktis juos tiesiog pasiglemžė. Vis dėlto šiandien žinome, kad ta skubota atranka buvo daroma norint patikrinti, ar mes galėsime darbuotis Reicho naudai, ar ne; žinome, kad į stovyklą Buna-Monowitz ir Birkenau iš mūsų konvojaus pateko tik devyniasdešimt septyni vyrai ir dvidešimt devynios moterys, o iš visų kitų –

daugiau kaip penkių šimtų – po dviejų dienų nebeliko nė vieno gyvo. Žinome ir tai, kad netgi šitas menkas, bet vis dėlto kriterijus, skirstant į pajėgius ir nepajėgius, ne visad buvo taikomas ir kad vėliau buvo naudojamasi paprastesniu būdu – jie atidarydavo vagonų duris vienu metu į abi puses, neįspėdami naujų atvykėlių ir nepaaiškindami jiems, ką daryti. Tie, kuriems išpuldavo laimė išlipti gerojon pusėn, patekdavo į stovyklą, kiti – į dujų kamerą.

Taip mirė Emilia, trejų metų mergytė, nes vokiečiams atrodė akivaizdu, jog pasmerkti myriop žydų vaikus – istorinė būtinybė. Emilia, inžinieriaus Aldo Levio iš Milano duktė, smalsus, ambicingas, linksmas ir protingas vaikas, kurią per tą kelionę tėvas ir motina sugebėjo išmaudyti sausakimšam vagone, įpylė cinko kubilan šilto vandens – išsigimęs vokiečių mašinistas leido jiems įsipilti jo iš garvežio, kuris visus mus vežė į mirtį.

Taip akimirksniu, pasitelkus išdavystę, išnyko mūsų moterys, mūsų tėvai, mūsų vaikai. Beveik niekas neturėjo galimybės su jais atsisveikinti. Valandėlę regėjom juos tarsi kažkokią tamsią masę kitoj platformos pusėj, paskui jau nieko nebematėme.

Vietoje jų žibintų šviesoje išniro dvi keistų individų grupės. Jie žingsniavo rikiuote, po tris, keistai ir negrabiai statydami kojas, nunarinę galvas, jų rankos nesilankstė. Ant galvos turėjo užsimaukšlinę juokingas kepuraites ir vilkėjo ilgais dryžuotais lyg ir švarkais, kuriuos net naktį ir iš tolo galėjai nuspėti esant purvinus ir suplyšusius. Apsuko aplink mus nemažą ratą taip, kad neprieitų per arti, ir ėmė tylomis plušėti prie mūsų mantos, zujo pirmyn atgal į tuos tuščius vagonus ir iš jų.

Netardami nė žodžio mes žvalgėmės vieni į kitus. Viskas buvo taip nesuprantama, beprotiška, tačiau vienas dalykas buvo aiškus. Tai buvo mūsų laukianti metamorfozė. Rytoj ir mes jau būsime tokie.

Pats nesuprasdamas, kaip tai įvyko, atsidūriau sunkvežimyje su trisdešimt kitų vyrų; sunkvežimis pasileido visu greičiu į naktį. Jis buvo uždaras, ir negalėjai matyti, kas dedasi lauke, tačiau iš kratymo galėjai suprasti, kad kelias – labai vingiuotas ir duobėtas. Ar mes važiuojam be palydos?.. Šokti žemyn? Jau per vėlu, per vėlu, visi keliaujame „žemyn“. Beje, netrukus pastebėjome, kad turime palydą – ir dar kokią keistą palydą. Tai buvo ginklais apsikarstęs vokiečių kareivis, mes jo nematėme, nes buvo labai tamsu, tačiau kiekvienąsyk, kai sunkvežimiui krestelėjus visi drauge pavirsdavome į kairę arba į dešinę, pajusdavome kietą jo prisilietimą. Jis uždega kišeninį žibintuvėlį ir, užuot sušukęs: „Saugokitės, nuodėmingosios sielos“¹, mandagiai paklausia mus vieną po kito, vokiškai ir prancūziškai, ar mes neturime pinigų arba laikrodžių, kuriuos galėtume jam atiduoti, nes juk mums jų vis tiek neberekės. Tai ne įsakymas ir ne nuostatai – aiškiai matyti, kad tai menka asmeniška mūsų Charono iniciatyva. Mums sukyla pyktis ir juokas, o drauge ir keistas palengvėjimas.

DUGNE

Kelionė truko ne ilgiau kaip dvidešimt minučių. Paskui sunkvežimis sustojo, ir mes išvydome didžiulius vartus su ryškiai apšviestu užrašu jų viršuje (dar ir dabar sapnuose mane persekioja jo prisiminimas): *ARBEIT MACHT FREI*, darbas išlaisvina.

Išlipome iš sunkvežimio, mus įvedė į erdvų, tuščią, menkai prišildytą kambarį. Koks mus kankino troškulys! Vos girdimas vandens gurgėjimas radiatoriuose varyte varė mus iš proto – buvom negėrę keturias dienas. O čia buvo čiaupas, virš jo kabėjo užrašas, kad vandenį gerti draudžiama, nes jis užterštas. Nesąmonė, man atrodo tiesiog akivaizdu, kad tasai užrašas – tik piktas pokštas, „jie“ žino,

---

¹ Dante, *Dieviškoji komedija*, „Pragaras“, III giesmė.

kad mes mirštame iš troškulio, ir atveda mus kambarin su čiaupu ir užrašu *Wassertrinken verboten*². Aš geriu ir raginu gerti kitus, tačiau turiu viską išspjauti, vanduo šiltas, salsvas ir trenkia bala.

Tai pragaras. Šiandieną, nūdienos pasaulyje, pragaras turėtų būti toks: didžiulis tuščias kambarys – ir mes, nebepastovintys ant kojų, ir varvantis čiaupas, iš kurio negalima gerti, o mes laukiam kažko tikrai baisaus, bet nieko neatsitinka, ir tai vis tęsiasi ir tęsiasi: nieko neatsitinka. Ką mums galvoti? Galvoti jau nebeįmanoma, atrodo, mes jau numirę. Kai kurie iš mūsų atsisėda ant žemės. Laikas varva lašas po lašo.

Tačiau mes nemirę – durys atsiveria ir įeina esesininkas, jis rūko. Neskubėdamas mus apžiūrinėja, klausia:

– *Wer kann Deutsch?*³ – Į priekį išeina vienas iš mūsų, kurio dar nebuvo matęs, pavarde Fleshas: jis bus mūsų vertėjas. Esesininkas ramiai pasako ilgą kalbą, vertėjas išverčia. Mes turime išsirikiuoti į eilę po penkis, per du metrus vienas nuo kito, tada nusirengti ir suvynioti drabužius į ryšulį, bet tam tikra tvarka: vilnonius daiktus sudėti vienon pusėn, visa kita – kiton, paskui nusiauti, tik turim labai saugoti batus, kad jų nepavogtų.

Kas nepavogtų? Kam reikia vogti batus? O ką daryti su mūsų dokumentais, laikrodžiais, tais niekniekais, kuriuos turime kišenėse? Visi sužiurome į vertėją, vertėjas paklausė vokiečio, o vokietis rūkė ir perskrodė jį žvilgsniu taip, tarsi jis būtų tapęs perregimas, tarsi niekas nebūtų kalbėjęs.

Niekada nebuvo matęs nuogų senių. Ponas Bergmannas nešiojo išvaržos diržą ir paklausė vertėjo, ar jam privalu nusijuosti ir jį, ir vertėjas suabejojo. Tačiau vokiecis suprato ir kreipėsi į vertėją rimtu tonu, rodydamas jį kažin ką; matėme, kaip vertėjas tai nurijo, paskui ištarė: feldfelis sako, kad nusijuostumėt tą diržą ir kad jums bus duotas pono Coeno diržas. Šiuos žodžius Fleshas ištarė su kartėliu – tai buvo vokiškas humoras.

Paskui atėjo kitas vokiecis, liepė sunešti batus į nurodytą kampaną, ir mes juos sukrovėme, nes dabar juk jau viskas baigta, mes jaučiamės esą anapus pasaulio, ir mums nebeliko nieko kito, tik paklusti. Tada atėjo kažkoks tipas su šluota ir iššlavė visus batus už durų, į vieną krūvą. Beprotis – sumaišė juos visus, devyniasdešimt šešias poras, juk jos liks išardytos. Pro atviras duris pučia ledinis vėjas, o mes nuogi ir dengiamės rankomis pilvus. Vėjo gūsis užtrenkia duris, vokiecis vėl jas atidaro, stovi susidomėjęs ir spokso, kaip mes raitomės, slėpdamiesi vienas už kito nuo vėjo, paskui nueina ir jas uždaro.

O štai dabar – jau antras veiksmas. Į kambarį energingai įžengia keturi vyrai su skustuvais, skutimosi šepetukais ir kirpimo mašinėlėmis, jie vilki dryžuotomis kelnėmis ir dryžuotais švarkais su numeriu, prisiūtu ant krūtinės; matyt, jie priklauso tai pačiai kategorijai kaip ir anie, kur buvo vakare (šiandien ar vakar vakare), tik šitie – drūti ir alsuoja sveikata. Mes užduodame jiems daugybę klausimų, bet jie mus sučiumpa, ir štai mes jau stovime su nuskustomis barzdomis, pliki. Kokios juokingos mūsų galvos be plaukų! Visi keturi kalba kažin kokia kalba, kuri atrodo ne šio pasaulio, tik jau tikrai ne vokiškai – vokiškai aš truputį suprantu.

Galiausiai atidaro kitos durys, ir mus visus, nuogus, nuskustus, stačius, įbridusius į vandenį, uždaro – tai dušo kambarys. Mes palikti vieni, ir mūsų nustėrimas pamažėle ištirpsta; pradėdame kalbėti, visi tik klausiamo, ir niekas neatsako. Jei esame nuogi dušo kambaryje, vadinasi, mes prausiamės po dušu. Jei prausiamės po dušu, vadinasi, mūsų dar nežudys. Tačiau kodėl tada mus laiko stačius, neduoda gerti, kodėl niekas nieko nepaaiškina, kodėl mus paliko be batų, be drabužių, ir mes štai stovime nuogi, įmerkę kojas vandenin tokiam šaltyje, ir mums neleidžia atsisėsti po

---

² Gerti vandenį draudžiama (vok.).

³ Kas moka vokiškai? (vok.)

penkių dienų kelionės?

O mūsų moterys?

Inžinierius Levi klausia manęs, ar aš manau, kad ir mūsų moterys dabar jaučiasi taip pat kaip mes ir kur jos, ir ar galėsime jas pamatyti vėl. Žinoma, atsakau, nes jis vedęs ir turi mažą dukrelą, žinoma, pamatysime. Tačiau dabar aš jau manau, kad visa tai tėra didžiulė machinacija, kurios tikslas pasityčioti iš mūsų ir mus paniekinti, o paskui jie mus nužudys, tai aišku; tas, kuris tiki, kad gyvens, – beprotis, kitaip tariant, užkibo ant kabliuko, bet tik ne aš, aš supratau, kad netrukus viskas bus baigta, gal net šitame pačiame kambaryje, kai tik jiems nusibos žiūrėti į mus nuogus, šokuojančius nuo vienos kojos ant kitos, kartais mėginančius atsisėsti ant grindų, bet negalinčius to padaryti, nes per tris pirštus jas užliejęs šaltas vanduo.

Vaikštom beprasmiškai pirmyn atgal ir kalbamės, kiekvienas kalbasi su visais kitais ir kelia didžiulį triukšmą. Durys atsidaro, įeina vokiečiai; tai ką tik su mumis kalbėjęs feldfelbelis; jis aiškina glaustai, vertėjas verčia: feldfelbelis sako, kad turite būti tylūs, nes čia ne rabinų mokykla. Matyti, kad tie svetimi tulžingi žodžiai jam nemalonūs, raukia burną, kai jis juos taria taip, tarsi išspjautų šlykštų kąsnį. Mes prašome vertėjo, kad paklaustų to vokiečio, ko mes čia laukiame, kiek laiko dar čia būsime, apie mūsų moteris, viską, tačiau jis atsisako, aiškina nenorįs klausti. Tasai Fleschas, taip nenoriai verčiantis į italų kalbą tas ledines vokiškas frazes ir atsisakantis išguldyti vokiškai mūsų klausimus, nes žino, kad tai beprasmiška, yra kokių penkiasdešimties metų Vokietijos žydas, o jam ant veido – didžiulis randas nuo žaizdos, kurią jis gavo mūšyje su italais prie Piavės. Jis uždaras, tylus žmogus, ir aš jaučiu jam instinktyvią pagarbą, nes numanau, kad jis pradėjo kentėti anksčiau už mus.

Vokiečiai išeina, ir mes nutylame, nors mums truputį gėda to tylėjimo. Vis dar buvo naktis, ir mes klausėme savęs, ar kada nors išauš diena. Durys vėl atsivėrė, ir įžengė dryžuotas drabužis. Jis skyrėsi nuo anų, buvo vyresnis, su akiniais, kultūringesnio veido ir kur kas smulkesnis. Jis prabyla į mus ir prabyla itališkai.

Dabar mes jau per daug pavargę, kad stebėtumėmės. Atrodė, kad dalyvaujame kažkioje beprotiškoje dramoje, vienoje iš tų, kur į sceną išeina raganos, Šventoji Dvasia ir velnias. Itališkai jis kalba prastai, su stipriu užsienietišku akcentu. Išsakė ilgą kalbą ir labai mandagiai stengėsi atsakyti į visus mūsų klausimus.

Mes esame Monowitzuose, netoli Auschwitzo, Aukštutinėje Silezijoje – tai vietovė, apgyvendinta vokiečių ir lenkų sykiu. Ši stovykla – darbo stovykla, vokiškai *Arbeitslager*; visi jos kaliniai (jų apie dešimt tūkstančių) dirba gumos fabrike, kuris vadinasi Buna, todėl ir stovykla vadinasi Buna.

Mes gausime batus ir drabužius, ne, ne savo – kitus batus, kitus drabužius, tokius kaip jo. Dabar mes nuogi todėl, kad laukiame dušo ir dezinfekcijos, ir tai bus atlikta iškart po signalo keltis, kadangi be dezinfekcijos į stovyklą nepriimama.

Dirbti, aišku, reikės, čia visi privalo dirbti. Bet darbas darbu nelygus – jis pats, pavyzdžiui, medikas, vengras, nors mediciną studijavo Italijoje, o dabar esąs stovyklos dantistas. Stovykloje jis jau ketveri metai (ne šitoje: Buna egzistuoja tik pusantrų metų), tačiau, kaip galima įsitikinti į jį pažvelgus, laikosi neblogai, nesulysęs. Kodėl jis stovykloje? Jis, kaip ir mes, žydas? Ne, atsako kuo paprasčiausiai, aš – kriminalinis nusikaltėlis.

Mes užduodame jam daugybę klausimų, jis kartais nusijuokia, vieniems atsako, kitiems – ne, aiškiai matyti, kad vengia kai kurių temų. Apie moteris nekalba – sako, kad jos laikosi gerai, kad greitai jas pamatysime, bet nesako nei kada, nei kur. Užtat pasakoja kitus dalykus, keistus ir beprotiškus; gal ir jis juokiasi iš mūsų. Gal jis beprotis – Lageryje juk išsikraustoma iš proto. Jis sako, kad kiekvieną sekmadienį čia vyksta koncertai ir futbolo varžybos. Sako, kad tas, kas moka gerai boksuotis, gali tapti virėju. Sako, kad gerai dirbantys gauna premijų kuponus, už kuriuos galima nusipirkti tabako ir

muilo. Sako, kad vanduo iš tikrųjų netinkamas gerti, užtat kasdien galima gauti kavos surogato, tačiau paprastai niekas jo negeria, nes sriuba, kurią gauname, pakankamai skysta, kad numalšintų troškulį. Mes prašome jo parūpinti mums ko nors atsigerti, bet jis atsako negalįs to padaryti, mat atėjęs pasimatyti su mumis slapčia, nepaisydamas SS draudimo, – juk mūsų dar neišdezinfekavo, – todėl privalęs išeiti kuo skubiausiai, atėjęs tik todėl, kad jaučia simpatiją italams ir kad „dar turi truputį širdies“. Mes dar paklausiam jo, ar stovykloje yra kitų italų, ir jis atsako, kad yra keletas, nedaug, jis nežinąs kiek, ir tuojau pat pakeičia pokalbio temą. Tuo metu suskambo varpas, ir jis skubiai išbėgo, palikęs mus apstulbusius ir sutrikusius. Kai kas pasijuto jo padrąsintas, bet tik ne aš, aš ir toliau manau, kad ir šitas dantistas, šitas neaiškus tipas, norėjo pasilinksminti mūsų sąskaita, ir netikiu nė vienu jo pasakytu žodžiu.

Suskambus varpui pasigirdo, kaip stovykla bunda patamsyje. Duše iš karto pasipylė verdantis vanduo: penkios minutės palaimos. Tačiau netrukus įsiveržia ketvertas vyrų (gal tie barzdaskučiai) ir veja mus, šlapius, garuojančius, riaumodami ir stumdami, į gretimą ledinį kambarį; o čia kiti rėksmingi tipai svaido į mus neaiškius skarmalus ir bruka į rankas po porą nudrengtų batų mediniais padais; nespėję susivokti staiga atsiduriame lauke, ant melsvo sniego ledinėje aušroje ir basi, nuogi, su visu kraičiu rankose privalom bėgti iki kito barako, esančio už kokio šimto metrų. Ten mums buvo leista apsirengti.

Baigę rengtis kiekvienas likome savo kampe, nedrįsdami pakelti akių vienas į kitą. Ten nebuvo kur pažvelgti į veidrodį, bet mūsų atvaizdas stovi prieš mus, atspindėtas šimto mirtinai išblyškusių veidų, šimto varganų ir atgrasių marionečių. Štai mes ir paversti vakar vakare matytomis šmėklomis.

Dabar pirmą kartą suvokiame, kad mūsų kalbai stinga žodžių išreikšti tokiam įžeidimui – žmogaus sunaikinimui. Akimoju, su kone pranašiškos intuicijos pagalba mums atsiveria tikrovė – mes pasiekėme dugną. Žemiau nusmukti nebegalima – skurdesnių žmogaus gyvenimo sąlygų išvis nėra, jų neįmanoma įsivaizduoti. Mums jau nebepriskaito niekas – iš mūsų atėmė drabužius, batus, net plaukus; jei mes kalbėsime, jie mūsų neklausys, o jeigu ir klausys, tai nesupras. Jie atims iš mūsų net vardą – ir jeigu norime jį išsaugoti, privalome surasti savyje jėgų tai padaryti, taip padaryti, kad už vardo išliktų kas nors mūsų, tokių, kokie buvome.

Mes žinome, kad, tai kalbėdami, vargiai būsime suprasti, ir gerai, kad taip yra. Tačiau tegu kiekvienas iš mūsų pagalvoja, kokia vertė, kokia reikšmė glūdi netgi menkiausiuose mūsų kasdienos įpročiuose, daugybėje mums priklausančių smulkių daiktų, kuriuos turi netgi skurdžiausias elgeta: nosinėje, sename laiške, brangaus žmogaus nuotraukoje. Tie daiktai – dalis mūsų pačių, jie beveik mūsų kūno dalys; ir neįmanoma įsivaizduoti, kad mes netektume jų savo pasaulyje, nes tuojau pat jiems pakeisti surandame kitų daiktų, daiktų, kurie bus tarsi mūsų atminimų saugotojai ir gaivintojai.

O dabar įsivaizduokite žmogų, iš kurio drauge su mylimaisiais atėmė namus, įpročius, drabužius, galiausiai viską, tikrąja šio žodžio prasme viską, ką jis turi; tai bus tuščiaaviduris žmogus, supaprastintas iki kančios ir poreikio, užmiršęs orumą ir sąmoningumą, nes tasai, kuris prarado viską, lengvai praranda ir save patį; tai bus žmogus, kurio gyvenimą ar mirtį bus galima nuspręsti lengva širdim, nepaisant jokių žmogiškų savybių, nebent, geriausiu atveju, remiantis naudingumo kriterijumi. Tada taps aiški dvejopa termino „naikinimo stovykla“ prasmė ir tai, ką norime išreikšti pasakymu „pasiekti dugną“.

*Häftling*⁴: sužinojau, kad esu *Häftling*. Mano vardas – 174 517. Mus pakrikštijo, ir dabar iki dienų galo nešiosime ant kairės rankos tą tatuiruotą ženklą.

Ši operacija buvo beveik neskaudi ir nepaprastai greita – visus mus sustatė į eilę ir vienas po kito, pavardžių abėcėlės tvarka, turėjome praeiti pro įgudusį tarnautoją, apsiginklavusį savotišku

⁴ Kalinys (*vok.*).

skylmušiu su labai trumpa adata. Regis, tai buvo tikrų tikriausia iniciacija: tik „parodęs numerį“ gauni duonos ir sriubos. Praėjo nemažai dienų ir teko iškentėti nemaža antausių ir smūgių kumščiu, kol įpratome parodyti tą numerį greitai, negaišindami kasdienių maisto dalijimo operacijų, praėjo ištisos savaitės ir mėnesiai, kol išmokome vokiškai tariamus to numerio garsus. Ir ilgą laiką, kai senas, laisvėje įgytas refleksas priversdavo mane pasitikrinti laiką, žiūrint į rankinį laikrodį, likimo ironija parodydavo man tą naują mano vardą – melsvais ženkliukais po oda išgraviruotą numerį.

Tik daug vėliau ir labai pamažu kai kurie iš mūsų susipažino su tuo gedulingu Auschwitzo numerių mokslu, ženklinančiu hebraizmo sunaikinimo Europoje etapus. Stovyklos senbuviams numeris pasako viską: atvykimo į stovyklą datą, konvojų, į kurį žmogus pateko, o drauge ir jo tautybę. Visi su pagarba žiūrės į numerius nuo 30 000 iki 80 000 – jų tėra vos keli šimtai, ir jie ženklina tą nedaugelį išlikusių Lenkijos getų senbuvų. Turi būti akylas, kai sueini į prekybinius santykius su koku nors 116 000 ar 117 000 – jų beliko tik koks keturiasdešimt, bet tai Salonikų graikai, – žiūrėk, kad tavęs neapmautų. O dideli numeriai visada turi komiškos prasmės, kaip kad terminai „fuksas“ arba „naujokas“ normaliaame gyvenime: tipiškas didelis numeris – tai storas, paklusnus ir kvailas žmogėnas, kurį galima įtikinti, kad izoliatoriuje dalijami odiniai batai žmonėms su jautriomis kojomis, ir paraginti jį nudumti ten bėgte, palikus „pasaugoti“ jo lėkštę sriubos; jam gali parduoti šaukštą už tris duonos davinius, gali pasiųsti jį paklausti (kaip ir man buvo nutikę!) nuožmiausio iš *Kapo*⁵, ar teisybė, kad jis vadovauja *Kartoffelschälkommando*, Bulvių skutimo būriui, ir ar galima į jį įstoti.

Beje, visas įsiliejimo į tą mums naują tvarką procesas vyko absurdiškai ir sarkastiškai. Pasibaigus tatuiravimo operacijai, mus uždarė į baraką ir paliko vienus. Gultai jau buvo pakloti, tačiau mums buvo griežtai uždrausta juos liesti ir ant jų sėstis, taigi pusę dienos sukiojomės be jokio tikslo ankštoje mums suteiktoje erdvėje, vis dar kankinami siaubingo kelionės troškulio. Paskui durys atsivėrė ir įėjo vaikinai dryžuotu kostiumu, iš pažiūros gana kultūringas, mažas, liesas, šviesiaplaukis. Jis kalba prancūziškai, ir mes visi supuolėme prie jo, užberdami visais tais klausimais, ko ligi šiolei bergždžiai klausinėjome vieni kitų.

Tačiau jis kalba nenoromis – visi čia kalba nenoromis. Mes čia naujokai, nieko neturime ir nieko nežinome, kam gaišti su mumis laiką? Jis vangiai mums aiškina, kad visi kiti išėję į darbą ir grįš tik vakare. O jį šįryt išleido iš izoliatoriaus, todėl šiandien jam nereikia eiti į darbą. Tada aš jo paklausiau (kupinas naivumo, kuris vos po kelių dienų man pasirodė stačiai neįtikėtinas), ar mums gražins bent dantų šepetėlius; nesijuokdamas, tačiau paniekos kupinu veidu jis man atrėžė: *Vous n'êtes pas à la maison*⁶. Ir tai buvo tas priedainis, kurį mes girdime nuolat visus kartojant: jūs nebe namie, čia ne sanatorija, iš čia išeinama tik per Kaminą (ką tai reiškia? netrukus puikiai tai žinosime).

Ir iš tikrųjų – spiriamas troškulio nužiūrėjau už lango ranka pasiekiamą gražų varveklį. Atvėriau langą, nusilaužiau varveklį, tačiau kaipmat priešais mane išdygo aukštas stambus tipas, slampinėjęs netoliese lauke, ir šiurkščiai griebė man jį iš rankų, *Warum?* – paklausiau savo vargana vokiečių kalba. *Hier ist kein Warum* (čia nėra kodėl), atsakė man stumdamas į vidų.

Taigi aš jau dugne. Reikalui spaudžiant greit išmoksti vienu matu nutrinti kempine ir praeitį, ir ateitį. Praėjus dviem savaitėms nuo tos dienos, kai patekau į Lagerį, aš jau jaučiu tą nuolatinį, chronišką laisviems žmonėms nežinomą alkį, kuris verčia sapnuoti naktimis ir slypi užsiglaudęs visose mūsų kūno galūnėse; aš jau išmokau nesileisti apvagiamas, ir jei kada netyčia užtaikau ant kokio šaukšto, virvelės ar sagos, kurią galiu niekieno nenubaustas pasisavinti, įsidedu į kišenę ir visiškai

---

⁵ Kapo – kapas, koncentracijos stovyklos barako vyresnysis iš kalinių (*vok.*).

⁶ Jūs ne namuose (*pranc.*).

teisėtai laikau savo nuosavybe. Aš jau turiu užtirpusių ir nepagydomų žaizdų ant kojų. Stumdau vagonus, dirbu su kastuvu, tyžtu po lietum, drebu vėjyje; mano kūnas – jau nebe mano: pilvas išpūstas, galūnės perdžiūvusios, veidas rytais paburkęs, vakarais įdubęs; vienu oda pagelto, kitų tapo pilka – kai nesimatom tris ar keturias dienas, sunkiai viens kitą beatpažįstame.

Mes, italai, buvom nusprendę susitikti kas sekmadienio vakarą viename Lagerio kampe, tačiau netrukus atsisakėm tos minties, nes pernelyg jau liūdna būdavo susiskaičiavus pastebėti, kad mūsų kaskart mažiau ir kad kaskart mes tampame vis luošesni ir niūresni. Be to, taip sunku buvo žengti tuos kelis žingsnius, ir dar – susitikus tekdavo prisiminti ir galvoti, geriau jau buvo nedaryti to.

NUSKENDUSIEJI IR IŠSIGELBĖJUSIEJI

Tai, kas mūsų čia jau buvo ir dar bus aprašyta, yra dviprasmiškas Lagerio gyvenimas. Mūsų laikais taip sunkiai, primygti prie žemės, gyveno daugelis žmonių, tačiau kiekvienas iš jų – sąlygiškai trumpą laiką; todėl galėtume savęs paklausti, ar būtina paisyti šios išskirtinės žmogaus būsenos, ar dera saugoti jos atmintį.

Mes jaučiamės privalą atsakyti į šį klausimą teigiamai. Tiesą sakant, mes įsitikinę, kad jokia žmogaus patirtis nėra beprasmiška ir neverta paanalizuoti, ir kad esminės vertybės, net jeigu jos ne visada pozityvios, gali būti išmestos iš šito ypatingo pasaulio, apie kurį pasakojame. Be to, dar norėtume parodyti, kad Lageris buvo itin ryški biologinė ir socialinė patirtis.

Tūkstančiai individų, kurie skiriasi amžiumi, socialine padėtimi, kilme, kalba, kultūra ir papročiais, uždaromi už spygliuotos vielos ir yra priversti gyventi ten nuolatinį, kontroliuojamą, visų vienodą ir visų reikmių neatitinkantį gyvenimą – tos sąlygos kur kas griežtesnės, nei galėtų sukurti bet koks eksperimentuotojas, siekdamas nustatyti, kas įgimta ir kas įgyta žmogaus-gyvulio elgsenoje, kai jam tenka kovoti dėl gyvybės.

Mes netikime akivaizdžiausia ir labiausiai supaprastinta iš tų išvadų: esą žmogus elgiasi iš esmės brutaliai, egoistiškai ir kvailai, kai visos civilizuotos institucijos pašalinamos, ir esą *Häftling* – tai tik žmogus be jokių varžtų. Veikiau manome, kad šiuo atveju negalima daryti jokios kitos išvados, išskyrus tą, kad kankinančių poreikių ir fizinės negalios akivaizdoje daugelis visuomeninių papročių ir instinktų pranyksta.

Vis dėlto vienas faktas mums atrodo vertas dėmesio – pasirodo, kad egzistuoja dvi visiškai skirtingos žmonių kategorijos: išsigelbėjusieji ir nuskendusieji. Kitos priešybių poros (geri ir blogi, protingi ir kvailiai, bailiai ir drąsuoliai, tie, kuriems visad sekasi, ir tie, kuriems nesiseka) – kur kas mažiau ryškios, kur kas dirbtinesnės ir svarbiausia – suteikia progos daug gausesnėms ir sudėtingesnėms tarpinėms gradacijoms.

Toks pasiskirstymas gerokai mažiau regimas įprastiniame gyvenime; pastarajame nedažnai atsitinka taip, kad žmogus pasiklysta, nes paprastai jis būna ne vienas ir savo pakilimuose bei nuolydžiuose yra susijęs su artimųjų dalia; todėl tik išimtiniais atvejais žmogaus galia išauga iki begalybės, arba jis nesustodamas, nesėkmė po nesėkmės, puola žemyn, kol galiausiai tampa griuvėsiais. Kita vertus, kiekvienas žmogus dažniausiai turi tokių dvasinių, fizinių ir net finansinių rezervų, kad nuskendimo, negebėjimo atsilaikyti prieš tam tikras sąlygas galimybės irgi yra minimalios. Prie to prisideda švelninanti įstatymo ir dorovės jausmo, veikiančio kaip vidinis įstatymas, įtaka; juk šalis laikoma juo civilizuotesnė, juo labiau jos įstatymų išmintis ir veiksmingumas neleidžia vargšui tapti dar didesniu vargšu, o galingajam – dar galingesniam.

Tačiau Lageryje viskas yra kitaip: čia kova už išlikimą yra neišvengiama, nes kiekvienas – beviltiškai ir nuožmiai vienišas. Jei koks *Null Achtzehn* susverdės, nebus kas ištisia jam ranką, priešingai, kas

nors jį dar pribaiigs, nes niekas nesuinteresuotas, kad koks nors dar vienas „*musulmonas*“⁷ kas dieną viltųsi į darbą; ir jei kuris nors laukinės kantrybės ar sumanumo dėka suras naują būdą išvengti sunkiausio darbo, sugalvos naują gudrybę, kurios dėka gaus kelis papildomus gramus duonos, jis pasistengs tą būdą išlaikyti didžiausioje paslapyje ir tuo išsikovos visuotinę pagarbą bei gaus išskirtinės asmeninės naudos; jis taps stipresnis, ir todėl kiti ims jo bijoti, o tas, kurio bijoma, *ipso facto* tampa kandidatu išgyventi.

Istorijoje ir gyvenime kartais aiškiai suvokiame nuožmų dėsnį, kurį galima būtų įvardyti taip: „tam, kas turi, bus duota, iš to, kas neturi, bus atimta“. Lageryje, kur žmogus yra vienišas ir kova už gyvybę supaprastėja iki pirmapradžio mechanizmo, šis neteisingas dėsnis vyrauja akivaizdžiai ir yra visų pripažintas. Su tais, kurie prisitaikė, su stipriais ir sumaniais individais net patys *Kapos* noriai užmezga ryšius, kartais net draugiškus, kadangi tikisi vėliau turėti iš to kokios naudos. O su *musulmonais*, su tais, kurie nykte nyksta, neverta net žodžiu persimesti, nes iš pat pradžių jau aišku, kad jie pradės verkšlenti ir pasakoti, ką valgė namuose. Juolab nėra jokios prasmės su jais susidraugauti, nes jie neturi autoritetinių pažįstamų stovykloje, nevalgo nieko ypatingo, nedirba pelningose *Kommandos* ir nežino jokio slapto būdo, kaip ką susiorganizuoti. Galiausiai visi žino, kad jie čia prašalaičiai, ir po kelių savaičių iš jų liks tik sauja pelenų kuriame nors gretimame lauke bei išbrauktas numeris registracijos knygoje. Nors jie be atvangos įtraukiami nesuskaičiuojamam tokių pat kaip jie minion ir velkasi joje, jie kenčia ir skinasi kelią į priekį, gaubiami tamsios vidinės vienumos, vieniši miršta ir išnyksta, nepalikdami pėdsako niekieno atmintyje.

To negailestingo natūralios atrankos proceso rezultatas aiškiai matomas Lagerio gyventojų pokyčių statistikoje. Auschwitz 1944 metais iš senbuvų žydų kalinių (apie kitus nekalbėsime, nes jų gyvenimo sąlygos buvo kitokios) „*kleine Nummer*“, mažųjų numerių, iki 150 000, išliko vos keli šimtai; *nė vienas iš jų* nebuvo paprastas *Häftling*, vegetuojantis paprastose *Kommandos* ir pasitenkinantis paprastu maisto daviniu. Išliko tikrai gydytojai, siuvėjai, batsiuviai, muzikantai, virėjai, jauni patrauklūs homoseksualai, kai kurių stovyklos valdžios atstovų draugai ar tėvynainiai, be to, ypač negailestingi, energingi ir nežmoniški individai, įsitvirtinę (paskirti ten SS viršininkų, kurie rinkdamiesi pademonstruodavo velnišką žmogaus prigimtį išmanymą) *Kapo*, *Blockältesterio* ar kitose pareigose; arba galiausiai tie, kuriems, neatliekant jokių ypatingų pareigų, savo sumanumo ir energijos dėka visada pavykdavo sėkmingai ką nors „suorganizuoti“ ir taip įgyti, be materialinės naudos ir reputacijos, dar ir stovyklos galingųjų atlidumą bei pagarbą. Tas, kuris nemoka tapti Organizatoriumi, Kombinatoriumi, Įgijusiu autoritetą (žiaurus pavadinimų iškalbingumas!), netrukus tampa *musulmonu*. Gyvenime esama trečio kelio, ir jis netgi yra norma, koncentracijos stovykloje trečio kelio nėra.

Pasiduoti – pats lengviausias dalykas, pakanka tik vykdyti visus gaunamus įsakymus, valgyti tik skirtą maisto davinį ir laikytis stovyklos bei darbo drausmės. Patirtis parodė, kad tik išimties atveju šitaip gali ištvirti ilgiau nei tris mėnesius. Tai istorija visų *musulmonų*, kurie baigė dienas dujų kameroje; tiksliau pasakius, jie neturi istorijos, jie paprasčiausiai ėjo nuolydžiu iki pat galo, kaip kad upeliai suteka į jūrą. Vos tik atvykę į stovyklą per tą savo esminį negebėjimą, per bėdą ar kokį nors banalų nutikimą, jie buvo sudoroti dar prieš jiems adaptuojantis; laikas juos pribaiigė, jiems dar nė nepradėjus mokytis vokiečių kalbos arba suvokti šį bei tą toje pragariškoje stovyklos įstatymų ir draudimų raizgalynėje; jų kūnai pakriko, ir niekas jau nebegalėjo išgelbėti jų nuo atrankos ar nuo mirties dėl išsekimo. Jų gyvenimas trumpas, tačiau skaičius – begalinis. Tai jie, tie *Muselmänner*, tie nuskendusieji, stovyklos branduolys, jie – ta anonimiška masė, nuolat atnaujinama ir visą laik

⁷ Terminu „Muselmann“, nežinau kodėl, stovyklos senbuviai praminė silpnus, nemokančius suktis ir pasmerktus atrankoms kalinius (*aut. past.*).

identiška, tie ne-žmonės, kurie žingsniuoja ir pavargsta tylėdami, užgesus juose Dievo kibirkštei, jau pernelyg tušti, kad iš tikrųjų kentėtų. Nedrįstum pavadinti jų gyvaisiais, nedrįstum pavadinti mirusiais savo mirtimi, kurios jie nebijo, nes yra pernelyg pavargę, kad ją suvoktų.

Jie užplūsta mano atmintį savo beveidžiu buvimu, ir jei galėčiau sutelkt į vieną vaizdą visą mūsų epochos blogį, pasirinkčiau šitą, man taip gerai pažįstamą: išsekęs žmogus, nuleista galva, sulinkusiais pečiais, o jo veide ir akyse nematyti nė šlakelio minties.

Jeigu nuskendusieji neturi istorijos, jeigu jie tėra platus kelias į pražūtį, vis dėlto išsigelbėjimo kelių yra daug, grublėtų ir netikėtų.

Pagrindinis kelias, kaip jau minėjome, tai – *Prominenz, Prominenten* vadinami stovyklos tarnautojai, pradedant *Häftling* direktoriumi (*Lagerältesteriu*), *Kapos*, virėjais, sanitarais, nakties sargais ir baigiant barakų šlavėjais bei *Scheissministeriu* ir *Bademeisteriu* (išvietės ir dušo prižiūrėtojais). Mus čia labiausiai domina autoritetą įgiję žydai, nes tuo atveju, kai kiti automatiškai, vos tik patekę į stovyklą, gaudavo tarnybas dėl savo prigimtinės viršenybės, žydams tekdavo griebtis intrigų ir energingai kovoti, kad jas gautų.

Įgiję autoritetą žydai – liūdnas ir įsidėmėtinas žmogiškas reiškinys. Juose esamos, buvusios ir atavistinės kančios susilieja su tradiciniu priešiško kitataučiams skiepimu, paversdamos juos asocialumo ir nejautrumo monstrais.

Jie – tipiškas vokiečių Lagerio struktūros produktas. Jeigu kokiems nors individams, atsidūrusiems vergystėje, pasiūloma privilegijuota padėtis, tam tikri pranašumai ir neprastos galimybės išgyventi, mainais reikalaujant išduoti natūralų solidarumą su draugais, be abejonės, atsiras toks, kuris su tuo sutiks. Tam individui bendras įstatymas nebus taikomas, ir jis taps neliečiamas; juo didesnę valdžią jis turės, juo labiau bus nekęstinas ir nekenčiamas. Kai jam bus patikėta vadovauti nelaimingųjų grupei, suteikiant teisę į jų gyvenimą ar mirtį, jis bus žiaurus ir tironiškas, nes supras: jeigu toks nebus, kitas, palaikytas tinkamesniu, užims jo vietą. Be to, jo neapykantos galios, neišlietos ant engėjų, išsilies, be racionalaus pagrindo, ant engiamųjų, ir jis pasitenkins tik tai, kai iš viršaus sviestą įžeidimą išlies ant savo pavaldinių.

Mes suvokiame, kad visa tai yra labai toli nuo paprastai pateikiamo engiamųjų, kurie susivienija, jeigu ne priešintis, tai bent kentėti, įvaizdžio. Neneigiame, kad šitai gali atsitikti, kai engimas neperžengia tam tikrų ribų, arba tuomet, kai engėjas, būdamas nepatyręs ar didžiadvasis, toleruoja ar skatina tokį elgesį. Bet konstatuojame, kad mūsų dienomis visose šalyse, kur svetimšaliai įžengė kaip užkariautojai, tarp pavergtųjų susiformavo analogiška konkurencijos bei neapykantos terpė; ir šitai, kaip ir daugelis kitų žmonėms būdingų bruožų, ypač akivaizdžiai išryškėjo Lageryje.

Mažiau ką galima pasakyti apie įgijusius autoritetą ne žydus, nors jų buvo kur kas daugiau (nė vienas *Häftling* „arijas“ nebuvo paliktas be kokių nors pareigų, kad ir pačių kukliausių). Kad jie buvo buki ir žvėriški – visai natūralu, kai pagalvoji, kad dauguma jų buvo kriminaliniai nusikaltėliai, surinkti iš vokiečių kalėjimų dirbti prižiūrėtojais žydų stovyklose; ir mes teigiame, kad jie buvo parinkti labai kruopščiai, nes nemanome, jog tie niekingi žmonių egzemplioriai, kuriuos matėm vykdant jiems suteiktas pareigas, atstovautų ne tik kad vidutiniam vokiečiui apskritai, bet netgi išskirtinai vidutiniam vokiečiui kaliniui. Sunku paaiškinti, kaip Aushwitze įgiję autoritetą politiniai kaliniai vokiečiai, lenkai ir rusai, varžėsi žiaurumu su kriminaliniais kaliniais. Tačiau yra žinoma, kad Vokietijoje politiniu nusikaltimu buvo laikomi ir tokie veiksmai, kaip pagrindinė prekyba, neteisėtas santykiavimas su žydų moterimis, vagystės iš partijos funkcionierių. „Tikrieji“ politiniai kaliniai gyveno ir mirė kitose stovyklose, dabar liūdnai pagarsėjusiose, kur sąlygos, kaip visiems žinoma, buvo itin sunkios, tačiau daugeliu požiūrių skirtingos nuo mūsų aprašytųjų.

Tačiau greta tarnautojų tikraja šio žodžio prasme yra nemaža kategorija kalinių, kurie, iš pradžių

nesulaukę likimo palankumo, visomis išgalėmis kaunasi stengdamiesi išlikti. Jie gauna plaukti prieš srovę, kas dieną ir kas valandą kautis su nuovargiu, alkiu, šalčiu ir su jų sąlygojama inercija, jie privalo atsilaikyti prieš priešus ir nesigailėti varžovų, aštrinti protą, tvirtinti kantrybę, stiprinti valią. Arba užgniaužti bet kokį orumą ir užgesinti bet kokią sąmonės prošvaistę, nusileisti į gyvulių stovyklą ir stoti prieš kitus gyvulius, leisdami, kad juos vestų netikėtos požeminės jėgos, kurios žiauriai laikais palaiko gentis ir individus. Mūsų išgalvotų ir įgyvendintų būdų apsaugoti nuo mirties buvo daugybė: tiek, kiek ten buvo žmogiškų charakterių. Visi jie buvo susiję su nenuilstama kiekvieno kova prieš visus ir daugelis – su nemažu nukrypimų nuo normos ir kompromisų skaičiumi. Išlikti, neatsisakius nieko iš savo dorovinio pasaulio, – jeigu galingai ir tiesiogiai neįsikišdavo lemtis, – buvo duota tik labai mažytei daliai aukštesniųjų individų, nulipdytų iš kankinių ir šventųjų molio.

Būtent šitame pasaulyje, kas dieną vis giliau supurtomame artimą galą pranašaujančių virpulių, supamame naujų baimių ir naujų vilčių, išgyvenant dar didesnės vergystės tarpsnius, man teko susipažinti su Lorenzo.

Mano santykių su Lorenzo istorija – ilga ir sykiu trumpa, paprasta ir sykiu paslaptinga: tai istorija laiko ir aplinkybių, kurių tikrovėje jau nebėra ir kurių atkurti nebeįmanoma, todėl nemanau, kad ji galėtų būti suprasta kitaip, nei šiandien suprantami labai tolimos istorijos įvykiai ir legendos.

Konkrečiai kalbant, ji susideda iš nereikšmingų dalykų – vienas civilis italas darbininkas kasdien atnešdavo man duonos gabalą ir savo sriubos likučius ištisus šešis mėnesius; jis atidavė man savo sulopytą megztinį, parašė mano vardu ir išsiuntė į Italiją atviruką, ir per jį aš gavau atsakymą. Už visa tai neprašė ir nepriėmė jokio atlygio, nes buvo geras ir paprastas ir nemanė, kad gera reikia daryti už kokį nors atlygį.

Visa tai neturi atrodyti nereikšminga. Šis mano atvejis buvo ne vienintelis, kaip jau minėjau, kiti iš mūsų turėjo įvairiausių ryšių su civiliais, ir tai padėjo jiems išlikti, tačiau tie ryšiai buvo kitokie. Mūsų draugai kalbėdavo apie juos tokiu pačiu dviprasmišku, užuominų kupinu tonu, kuriuo vyrai pasauliečiai kalba apie savo ryšius su moterimis – kitaip tariant, kaip apie nuotykius, kuriais galima teisėtai didžiulis ir kurių norima, kad tau pavydėtų, tačiau kurie net ir pačių pagoniškesnių protų visada laikomi leistinų ir garbingų dalykų paribiais, taigi girtis jais būtų nekorektiška ir nederėtų. Taip *Häftlinge* pasakodavo apie savo civilius „globėjus“ ir „draugus“: demonstratyviai apdairiai, neminėdami vardų, kad jų nesukompromituotų, o svarbiausia – bijodami susikurti nepageidautinų varžovų. Labiausiai įgudę, profesionalūs gundytojai, tokie kaip Henri, nekalbėdavo apie juos išvis; savo sėkmę jie apgaubdavo paslaptinga dviprasmiška aura ir apsiribodavo užuominomis bei aliuzijomis, apskaičiuotomis taip, kad sukurtų klausytojų sąmonėje neaiškią ir nerimą keliančią legendą, esą jie naudojami be galo galingų ir dosnių civilių malone. Darydavo tai su labai konkrečiu tikslu – sėkmės reputacija, kaip jau minėjome, yra itin naudinga tiems, kurie moka ją susikurti.

Gundytojo, „mokančio suorganizuoti“ žmogaus reputacija sukelia sykiu pavydą, panieką, atsainumą ir susižavėjimą. Tasai, kuris leidžiasi matomas, kai valgo ką nors „susiorganizuota“, būna gana griežtai pasmerktas – tai laikoma nekuklumu ir netaktu, o juolab akivaizdžiu kvailumu. Bet lygiai taip pat kvaila ir įžūlu būtų paklausti: „kas tau tai davė? Kur tai gavai? Kaip šitai padarei?“ Tik dideli numeriai, kvaili, besmegeniai ir beginkliai, nieko neišmanantys apie lagerio taisykles, klausia tokius klausimus. Į tokius klausimus neatsakoma arba atsakoma: „*Verschwinde, Mensch!*“, „*Hau'ab*“, „*Uciekaj*“, „*Schiess'in den Wind*“, „*Va chier*“; trumpai tariant, vienu iš daugelio tų „eik po velnių“, kurių taip gausu Lagerio žargone.

Yra ir tokių, kurie specializuojasi kantraus ir sudėtingo šnipinėjimo kampanijose, mėgindami identifikuoti, į kurį civilį ar civilių grupę tas ar anas kreipiasi, o paskui įvairiausiais būdais stengiasi

užimti jo vietą. Iš čia kyla nepabaigiami ginčai dėl pirmenybės, dar labiau kupini kartėlio pralaimėjusiam, kad „išbandytas“ civilis beveik visada naudingesnis, dar saugesnis už civilį, užmezgusį su mumis pirmus kontaktus. Jis kur kas vertingesnis dėl akivaizdžių sentimentinių ir techninių priešasčių – jis jau susipažinęs su „mokėjimo suorganizuoti“ pagrindais, jo taisyklėmis ir pavojais, be to, jau įrodė gebą peržengti kastų barjerus.

Nes mes civiliams – parijai. Daugiau ar mažiau atvirai ir su visais niuansais – nuo paniekos iki užuojautos – civiliai mano, kad, pasmerkti gyventi tokį gyvenimą, ištverti tokias sąlygas, mes, matyt, esame paženklinti kažkokia paslaptima ir be galo rimta kalte. Jie girdi mus kalbant įvairiausiomis kalbomis, kurių jie nesupranta ir kurios skamba jiems taip pat groteskiškai kaip gyvulių balsai; jie mato mus niekingai vergiškus, nuskustomis galvomis, be garbės ir be vardo, kas dieną talžomus, kas dieną vis nuolankesnius ir niekada nemato mūsų akyse jokio pasipriešinimo, taikos arba tikėjimo ženklų. Jie mus pažįsta kaip vagis, kaip nepatikimus žmones, purvinus, apdriskusius ir išbadėjusius, ir padarinį painioja su priežastimi, jie mano mus esant vertus mūsų pažeminimo. Kas galėtų atskirti mūsų veidus? Mes jiems esame „Kazett“, vienaskaitos niekatroji giminė.

Žinoma, daugeliui jų tai netrukdo kartais numesti mums duonos gabalą ar kokią bulvę ar patikėti išgrandyti ir išplauti jų dubenį po to, kai statybos aikštelėje paskirstoma „Zivilsuppe“. Tačiau jie daro tai norėdami atsikratyti kokio nors įkyraus išbadėjusio žvilgsnio, akimirką nusmelkti žmogiško impulso arba tiesiog iš smalsumo, norėdami pamatyti, kaip mes subėgame iš visų pusių ir kaunamės dėl to kąsnio, gyvuliškai, be jokio saiko, kol pats stipriausias jį suryja, ir tada visi kiti nuklibinkščiuoja gėdingai pralaimėję.

Taigi mano ir Lorenzo santykiuose nebuvo nieko panašaus. Jeigu yra prasmės stengtis paaiškinti, kodėl veikiau aš, o ne tūkstantis kitų, sugebėjau atlaikyti tą išbandymą, manau, jog už tai, kad šiandien esu gyvas, turiu būti dėkingas būtent Lorenzo; ir ne tiek dėl jo materialinės pagalbos, kiek dėl to, kad pačiu savo buvimu, savo tokiu natūraliu ir paprastu mokėjimu būti geru, jis man nuolat primindavo, jog anapus mūsų pasaulio dar egzistuoja teisingas pasaulis, kažkas tyra ir tyras, vientisa ir vientisas, nesupuvę ir nesupuvęs, nesulaukėję ir nesulaukėjęs, nepaveikta ir nepaveiktas neapykantos ir baimės, kažkas labai sunkiai apibūdinama ir apibūdinamas, kažkokia tolimesniu gerumo galimybe, dėl kurios vis dėlto reikėjo stengtis išlikti.

Šito pasakojimo personažai – ne žmonės. Jų žmoniškumas palaidotas arba jie patys jį palaidojo po patirtu ar kitam padarytu įžeidimu. Nuožmūs ir kvaili esesininkai, *Kapos*, politiniai ir kriminaliniai nusikaltėliai, įgijusieji autoritetą, dideli ir maži, ir net beveidžiai ir vergiški *Häftlinge* – visos beprotiškos, vokiečių sukurtos hierarchijos laipteliai buvo paradoksiškai sujungti į vieningą sunykimą iš vidaus.

O Lorenzo buvo žmogus; jo žmoniškumas buvo tyras ir neužkrėstas, jis gyvavo anapus to neigimo pasaulio. Lorenzo dėka aš sugebėjau neužmiršti, kad pats esu žmogus.

Būriai rinkosi ilgiau kaip valandą, kietai kaukšėdami medinėmis klumpėmis į suledėjusi sniegą. Kai suėjo visi, orkestras staiga liovėsi grojęs, ir gargždus vokiškas balsas sukomandavo: tylos. Staiga stojusioje tyloje pasigirdo kitas vokiškas balsas, jis ilgai ir piktai kalbėjo tame tamsiame ir priešiškame ore. Galiausiai pasmerktasis buvo įvestas į prožektoriaus šviesą.

Visa ta pompa ir įnirtingas ceremonias mums – ne naujiena. Nuo tada, kai esu stovykloje, privalėjau dalyvauti jau trylikoje viešų korimų; tačiau anais kartais tai buvo paprasti prasižengimai, vagystės iš virtuvės, sabotažai, mėginimai pabėgti. Šiandien – visai kas kita.

Praėjusį mėnesį buvo susprogdintas vienas iš dviejų Birkenau krematorių. Niekas iš mūsų nežino (ir tikriausiai nesužinos), kaip tai įvyko: sklido kalbos apie *Sonderkommando*, Ypatingąjį

Kommando, priskirtą dujų kameroms ir krosnims, kuris periodiškai pats sunaikinamas ir kuris būdavo griežtai izoliuotas nuo visos stovyklos. Faktas tas, kad Birkenau stovykloje keli šimtai žmonių, tokių pat beginklių ir bejėgių vergų kaip mes, surado jėgų veikti, subrandinti savo neapykantos vaisius.

Žmogus, kuris šiandieną mirs mūsų akivaizdoje, kažin koku būdu dalyvavo tame maište. Kalbama, kad jis turėjo ryšių su Birkenau maištininkais, kad atgabeno ginklų į mūsų stovyklą, kad sykiu mėgino sukurstyti maištui ir mus. Šiandien jis mirs mūsų akyse; ir tikriausiai vokiečiai nesupranta, kad šita vieniša mirtis, mirtis, skirta šitam žmogui, atneš jam šlovę, o ne gėdą.

Pasibaigus vokiečio kalbai, kurios niekas nesuprato, vėl pasigirdo pirmasis gargždus balsas:

– *Habt ihr Verstanden?* – Supratote?

Kas atsakė „*Jawohl*“? Visi ir niekas; rodės, kad įsikūnijo pati mūsų nelemta rezignacija ir tapo kolektyviniu balsu, nuskardėjusiu mums virš galvų. Tačiau visi išgirdo mirštančiojo šūksnį, jis perskrodė senus inercijos ir nuolankumo barjerus ir pasiekė kiekviename iš mūsų žmogaus gyvastį:

– *Kameraden, ich bin der Letzte!* – Draugai, aš – paskutinis!

Norėčiau galėti pasakyti, kad iš mūsų, iš tos niekingos bandos pakilo balsas, murmesys, pritarimo ženklas. Bet nieko neįvyko. Mes stovėjome kaip stovėję, sulinkę ir pilki, nunarinę galvas, ir kepures nusiėmėme tik tada, kai vokiečiai davė įsakymą. Dangtis atsivėrė, kūnas kraupiai susirangė, vėl užgrojo orkestras, ir mes, vėl surikiuoti į koloną, praėjome pro paskutinius mirštančiojo traukulius.

Kartuvių apačioje esesininkai abejingais žvilgsniais žiūrėjo į mus praeinančius: jų darbas atliktas, ir atliktas gerai. Dabar gali ateiti rusai: tarp mūsų nebėra tvirtų žmonių, paskutinysis jau kabo mums virš galvų, o dėl kitų – pakaks kelių metrų virvės. Gali ateiti rusai: jie ras tik sutramdytus, užgesusius žmones, vertus tos mūsų laukiančios pasyvios mirties.

Žmogų sunaikinti sunku, beveik taip pat, kaip jį sukurti – šitai buvo nelengva, truko ilgai, bet jums, vokiečiai, tai pavyko. Štai mes, paklusnūs jums prieš akis, mes jums nekeliame jokios grėsmės, galite nebijoti jokių maištingų poelgių, jokių provokuojančių žodžių, net jokio priekaištingo žvilgsnio.

Mudu su Alberto grįžome į baraką ir negalėjome pažiūrėti vienas kitam į akis. Tasai žmogus, matyt, buvo tvirtas, matyt, jis buvo iš kito metalo nei mūsų, jeigu tokiomis sąlygomis, kuriomis mes palūžome, atsilaikė.

Nes ir mes esam palūžę, nugalėti – net jeigu ir sugebėjome prisitaikyti, net jeigu galiausiai išmokom susirasti maisto, atsilaikyti prieš nuovargį ir šaltį, net jeigu sugrįšime.

Užkėlėme „*menaschką*“ ant gulto, pasidalijome sriubą, numaldėme kasdienį alkio šėlą, ir dabar mus slegia gėda.

Paskui prasidėjo bombardavimas. Nenaujas dalykas, nulipau nuo gulto, apsiaviau ant plikų kojų batus ir laukiau.

Atrodė, kad tai toli, gal virš Auschwitzo.

Bet štai pasigirdo artimas sproginimas, ir, man dar nespėjus ką nors suvokti, sekundę ir jos trečdalį garsas buvo toks, kad galėjo sprogti ausų būgneliai. Pasigirdo dūžtantys langų stiklai, barakas susverdėjo, mano šaukštas, įkištas į medinės sienos plyšį, nukrito ant žemės.

Paskui viskas, regis, baigėsi. Cagnolati, jaunas valstietis, irgi iš Vogėzų, matyt, niekada nebuvo matęs oro antpuolio – nušoko nuogas nuo gulto, užsiglaudė į kampą ir staugė.

Po kelių minučių tapo aišku, kad pataikyta į stovyklą. Du barakai degė visu smarkumu, kiti du buvo sumalti į dulkes, bet jie buvo tušti. Pas mus rinkosi dešimtys ligonių, nuogų ir apgailėtinių, iš barako, kuriam grėsė ugnis: prašė prieglobsčio. Priimti juos buvo neįmanoma. Jie reikalavo, maldavo ir grasino įvairiomis kalbomis; teko užbarikaduoti duris. Jie nuklibikščiavo kitur, apšviesti liepsnų, basi per tirpstantį sniegą. Daugelis vilko paskui save atsirišusius tvarsčius. Mūsų barakui, regis, negrėsė

pavojus, nebent tik vėjas pakeistų kryptį.

Vokiečiai dingo. Sargybos bokštai buvo tušti.

Šiandien manau, kad jau vien tas faktas, jog egzistavo toks Auschwitzas, draudžia bet kam iš mūsų šiais laikais kalbėti apie Apvaizdą; tačiau, aišku, kad tuomet bibliinių išsigelbėjimų iš pačių baisiausių negandų prisiminimai kaip vėjas pralėkdavo pro mūsų sąmonę.

Miegoti negalėjome – vienas lango stiklas išdužo, ir buvo labai šalta. Pamaniau, kad mums reikia susirasti kokią nors krosnį, pasistatyti ją, susiieškoti anglių, malkų ir maisto. Žinojau, kad visa tai – būtina, tačiau be kieno nors pagalbos man neužteks jėgų tai padaryti. Pasikalbėjau apie tai su abiem prancūzais.

Sausio 19-oji. Prancūzai sutiko. Atsikėlėme visi trys su aušra. Jaučiausi ligonis ir beginklis, man buvo šalta ir jaučiau baimę.

Kiti ligoniai žiūrėjo į mus su pagarbiu smalsumu: ar mes nežinome, kad ligoniams draudžiama išeiti iš K. B.? O jeigu išvyko dar ne visi vokiečiai? Tačiau jie nieko nepasakė, buvo patenkinti, kad mėginama ką nors daryti.

Prancūzai visiškai nieko nenutuokė apie Lagerio topografiją, bet Charles'is buvo drąsus ir kresnas, o Arthuras apsukrus ir turėjo valstietiškos praktiškos nuovokos. Išėjome į ledinį miglotos dienos vėją, susisupę šiaip taip į anklodes.

Tai, ką išvydome, nebuvo panašu į nieką, ką būčiau matęs ar girdėjęs pasakojant.

Lageris, jau buvo beveik nebegyvas, jau rodė irimo ženklus. Niekur nebebuvo nei vandens, nei elektros: sulaužyti langų rėmai ir durys daužėsi vėjyje, nuplėšti nuo stogų geležies lakštai girgždėjo, o gaisrų plėnys skraidė aukštai pakilusios tolumoje. Bombos atliko savo darbą, jį papildė žmonių darbas – skarmaluoti, svirduliuojantys skeletai, ligoniai, dar gebantys judėti, užplūdo tarsi kirmėlės tą suledėjusį žemės plotą ir šmirinėjo aplinkui. Jie išrausė visus tuščius barakus ieškodami maisto ir malkų; jie su beprotišku įniršiu iškniausė groteskiškai išpuoštus nekenčiamų *Blockältesterierų* kambarius, iki šiol draudžiamus įeiti paprastiesiems *Häftlinge*; nebegalėdami suvaldyti vidurių, jie visur suteršė ekskrementais brangų sniegą, dabar vienintelį vandens šaltinį visoje stovykloje. Aplinkui rūkstančius barakų griuvėsius sugulė ligonių grupės, traukdamos iš žemės paskutinę šilumą. Kiti kažin kur rado bulvių ir kepė jas laužų žarijose, dairydami aplinkui nuožmiomis akimis. Tik nedaugelis dar turėjo jėgų susikurti tikrą ugnį ir tirpdė virš jos sniegą po ranka pasitaikiusiuose rykuose.

Kiek įkabindami patraukėme virtuvėn, bet bulvės buvo jau beveik išgraibstytos. Prisipylėme jų du maišus ir palikome juos saugoti Arthurui. *Prominenzblocko* griuvėsiuose mudu su Charles'iu galiausiai radome, ko ieškojė: sunkią ketaus krosnį su dar tinkamais naudoti vamzdžiais. Charles'is atskubėjo su karučiu, ir mes įkrovėm ją, tada jis įpareigojo mane pargabenti tą krosnį į baraką ir nubėgo prie bulvių maišų. Ten rado Arthurą nualpusį nuo šalčio: Charles'is nugabeno maišus į saugią vietą, paskui pasirūpino draugu.

Aš tuo tarpu, vos pastovėdamas ant kojų, kaip įmanydamas stengiausi numanevruoti sunkų karutį. Pasigirdo motoro burzgimas, ir išvydau įvažiuojantį motociklu į stovyklą esesininką. Kaip ir visi mano draugai, vos tik išvydęs jų įdiržusius veidus, sustingdavau iš siaubo ir neapykantos. Dingti buvo jau per vėlu, ir nenorėjau palikti krosnies. Pagal Lagerio reglamentą privalėjau pasitempti ir nusiimti kepurę. Buvau be kepurės ir įsisupęs į anklodę. Pasitraukiau kelis žingsnius nuo karučio ir negrabiai nusilenkiau. Vokietis pravažiavo manęs nepastebėjęs, užsuko už vieno barako ir dingo iš akių. Tik

vėliau sužinojau, koks pavojus man grėsė.

Galiausiai pasiekiau mūsų barako slenkstį ir iškroviau krosnį į Charles'io rankas. Nuo tos pastangos netekau kvapo, ir man prieš akis ėmė plaukti juodos dėmės.

Dabar reikėjo užkurti krosnį. Visų mūsų trijų rankos buvo paralyžiuotos, o ledinis metalas lipo prie pirštų odos, tačiau reikėjo kuo skubiausiai paleisti krosnį į darbą, kad galėtume susišildyti ir išvirti bulves. Radome malkų, anglių ir netgi žarijų iš sudegusių barakų.

Kai išmuštas langas buvo užtaisytas ir krosnis pradėjo skleisti šilumą, regis, visi atsipalaidavome, ir tada Towarowskis (dvidešimt trejų metų Prancūzijos lenkas, šiltininkas) pasiūlė, kad kiekvienas duotų mums, trims, kurie dirbome, po duonos riekę, ir visi sutiko.

Dar vakar toks dalykas būtų nesuvokiamas. Lagerio taisyklės bylojo: „Suvalgyk savo ir, jei gali, kaimyno duoną“, ir jose nebuvo vietos jokiam dėkingumui. Šitai buvo aiškus ženklas, kad Lageris jau mirė.

Tai buvo pirmas mūsų žmogiškas gestas. Manau, jog nuo tos akimirkos mumyse prasidėjo procesas, kurio dėka tie, kurie dar nespėjome numirti, pamažėle iš *Häftlinge* ėmėme virsti žmonėmis.